

TEATR SƏNƏTİ

UOT 792.01

Ülkər Məmmədova
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun doktorantı
AZ1073, Bakı ş., H. Cavid pr., 115
E-mail: nicat.mammadov.87@mail.ru

TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİNİN PERSONAJLARININ AZƏRBAYCAN SƏHNƏSİNDƏ ADAPTASIYASI PROBLEMİ

Xülasə: Məqalədə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində hazırlanan xarici dramaturgiyanın personajlarının millətin adət və ənənələrinə təfəkkür tərzinə, mental dəyərlərinə uyğunlaşdırılması məsələsinə münasibət bildirilmişdir. Bu məqalədə müəllif XX əsrin əvvəllərindən Milli Dram Teatrında başlanan tərcüməçilik ənənələrinə diqqət yetirilməsini və Bakı Uşaq Teatrının da bu təcrübədən bəhrələnmək, özünün ilk yaradıcılıq dövründə həmin ənənəni davam etdirməsini maraqlı faktların timsalında əyaniləşdirmişdir.

Açar sözlər: teatr, mentalitet, adaptasiya, xarakter, tərcümə, rejissor, klassika, repertuar, maraqlı, dünyagörüş.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan səhnəsində tərcümə əsərlərinin milli səhnəyə adaptasiyası məsələsinə hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xüsusi diqqət yetirilmiş, U.Şekspirin, J.B.Molyerin, N.Qoqolun, L.Tolstoyun, F.Şillerin, H.Heynenin, N.Kamalanın və digər xarici dramaturqların yaradıcılığından maraqlı nümunələri tərcümə edərək tamaşaya hazırlamışlar. “1906-1920-ci illərin repertuarında dayanıqlı yer alan “Müfəttiş” (N.Qoqol), ”Qaçaq” (F.Şiller),

“Əlmənsur” (H.Heyne), “Sultan Osman, yaxud Beytül-Müqəddəs hökmdarı” (F.M.Volter), “Pulsuzluq” (İ.Turgenyev), “Otello” (U.Şekspir), “Dəmirçi Gavə” (Ş.Sami), “Vətən, yaxud Silistrə” (N.Kamal), “Naci bəy” (Vahid Lütfi), “Yəhudilər” (Yevgeni Çirikov), “Qəzavat” (S.Lanskoy), “Tariq ibn Ziyad” (Əbdülhəq Hamid), “Napoleon müharibəsi, yaxud Moskva yangını” (N.Baxmetova), “Əmir Əbül-Üla” (Hüseyn Bədrəddin, Məhəmməd Rüfət) və digər “...tərcümə əsərlərinin səhnə quruluşlarında böyük səhnə fədaisi Hüseyn Ərəblinskinin əsas fikri milli romantik dramaturgiya üçün bədii-ideoloji mühityaratmaqla bərabər, teatrı Avropa teatrları səviyyəsinə qaldırmaq və tamaşaçılarda milli təssübkeşlik, qorxmazlıq, vətənpərvərlik kimi hissləri gücləndirmək olmuşdur. Bu yeni teatr mərhələsi bilavasitə tərcümə əsərlərinin bazasında reallaşmış və özünün siyasi-ictimai platformasına görə əvvəlki mərhələdən fərqlənmişdir.” (1)

Azərbaycan səhnəsində tərcümə əsərlərinin adaptasiyası problemi ilə bağlı teatrşünaslıqda maraqlı fikir və mülahizələrə rast gəlmək olur. Tədqiqatçı alimlərin və tənqidçilərin tərcümə məsələsinə münasibəti müxtəlif olmuşdur. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində bəzi teatr tənqidçiləri repertuarı zənginləşdirmək üçün edilmiş tərcümələrin tamaşalarına bəzən soyuq münasibət bəsləmiş və teatr ictimaiyyətində tərcüməçiliyə qarşı mənfi fikir formalaşdırmağa çalışmışlar. Məsələn, dövrünün tanınmış tənqidçisi Eynəli Sultanovun tərcümə pyeslərinin əsasında hazırlanmış tamaşalardan razı qalmadığını onun “Tiflisskiy listok” qəzetində yazdığı məqaləsindən aydın görmək olur. Eynəli Sultanov tərcümə əsərlərinin əsasında hazırlanan tamaşalardan razı qalmadığını bildirərək yazırdı: “Cənablar, bacara bilmədiyiniz işə yapışmayın. Siz bu pis tərcümələr ilə Avropa klassiklərinin əsərlərini hazırlaya bilmirsiniz! Sənəti təhqir etməyin, cənablar!” (2)

Eynəli Sultanovun yazdığı həmin məqaləni doğru hesab edən Baba bəy Məmmədov da məqaləsində eynilə onunla həmfikir olduğunu bildirərək yazırdı ki: “Mən də öz adımdan müsəlman teatr aktyorlarından xahiş edirəm ki, müəyyən vaxta qədər öz həmvətənlərinin başa düşdükləri, yəni onlara doğma olan və dünyagörüşlərinə uyğun gələn əsərləri tamaşaya hazırlasınlar!” Baba bəy Azərbaycanlı aktyorlara “gücləri yetən işin ucundan tutmağı” tövsiyə edərək yazırdı ki: “Sizin rus aktyorlarına fikriniz getməsin! Onların bu yolda uzun illər təcrübələri vardır. Siz bu yolda təzəsiniz və imkanlarınızı nəzərə almalısınız!”

Dövrü mətbuatda ara-sıra yer alan bu tip narahatlıq doğuran fikirlər həmin illərdə bütün türk dünyasına öz sənəti ilə səs salan Hüseyn Ərəblinskinin uğurlarından narahat olan əks qüvvələrin ümumi fikirlərindən qaynaqlanırdı. Belə tərs xarakterli fikirlər təbii ki, tərcüməçilik məsələsinə ciddi fikir verən və milli teatrın yeniləşməsi üçün repertuarın zənginləşməsi naminə vaxt itirmədən tərcümə işinə başlanılmasının zərurətini problem olaraq ortaya qoyan siyasi ideoloq Əli bəy Hüseynzadənin fikirlərinə qarşı əks mövqedə dayananların əks təbliğatına xidmət edirdi. Bu mənada, teatrın inkişafına mane olmaq istəyən zərərli tənqid ümumi cavab olaraq Hüseyn Ərəblinski yazırdı: “Görünür, cənab Məmmədov “Nicat” teatr truppasının ifasında Şillerin “Qaçaq”ını, Qoqolun “Müfəttiş”ini, Heynenin “Əlmənsur”unu görməmişdir. Onların fikirləri teatrı irəli deyil, geriyyə çəkməkdir!..” (3)

Sözü gedən illərdə tərcümə əsərlərinə qarşı yazılan tərs fikirlərə baxmayaraq mövcud repertuar krizini aradan qaldırmaq üçün onlarla pyes tərcümə edilib teatrın repertuarına salınmışdı. Çünki səhnənin qanunlarını yaxşı anlayanlar bildirdilər ki, ibtidai tərcümələrdə yol verilmiş kiçik və əhəmiyyətsiz qüsurlar rejissor traktovkası və mizanların qurulması prosesində fikir və hadisələrin inkişafına uyğun olaraq düzəldiləcəkdir. Əsas odur ki, tərcümə edilən pyeslər milli təfəkkür tərzinə uyğun gəlsin. Tərcümələrlə bağlı öz münasibətini bildirən sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Vidadi Qafarlının da fikirləri bu nöqteyi-nəzərdən maraq doğurur. Vidadi Qafarlı tərcümə prosesində əsas məsələni milli mental problemlərlə əlaqələndirir və göstərir ki, tərcümə əsərlərinə münasibətdə milli mentalitetin, adət və ənənənin daima diqqət mərkəzində saxlanılması bu işin əsas vacib tərəfidir. Bu istiqamətdə maraqlı fikirlər irəli sürən alim tərcümələrin milli xüsusiyyətlərə uyğunluğu məsələsinə daha çox önəm verilməsinin vacib olduğunu izah edərkən oxucusunu belə bir sual ilə qarşı-qarşıya qoyub yazmışdır: “Azərbaycan səhnəsində Molyer dramaturgiyasına olan sevgi və marağın Kornel və Rasinə nisbətən artıq olmasının səbəbi nə olmuşdur?” (4) Təbii ki, bu sualın cavabında alim janr məsələsinə daha çox diqqət yetirmiş və Molyerin komediyalarındakı klassizm və metafizikliyin Azərbaycan tamaşaçısının ruhuna daha çox yaxın olduğunu səbəb olaraq əsaslandırmışdır.

Milli teatrın inkişaf etdirilməsində tərcümə əsərlərinə müraciət etməyin vacibliyini və milli mentalitetə uyğun gələn bədii nümunələrin seçilməsi məsələsinə ilk dəfə əsas problem olaraq görkəmli elm xadimi, mədəniyyətsünas vəsiyasi ideoloq Əli bəy Hüseynzadənin 1906-cı ildə yazıb çap etdirdiyi “Şiller” sərəlvhəli məqaləsində görə bilirik. O, əlimizdə olan mövcud milli dramaturgiyanın Avropa dramaturgiyası ilə ayaqlaşma bilmədiyini və dramaturgiyada maarifçilik ideologiyasının hələ də hakim mövqedə dayandığını diqqətə çatdırmaqla, yeniləşməsi labüd olad teatrın hazırda yaşadığı repertuar krizini izah edib yazırdı ki: “Bu gün teatrın əsas problemi olan repertuar krizini aradan qaldırmaq üçün dilimizə və mentalitetimizə uyğun gələn xarici dramaturgiya nümunələrini əlimizə alıb, tərcümə etməyə qeyrət etməliyik!”. 1906-cı ildə çap edilmiş bu məqaləsində Ə.Hüseynzadə Şillerin “Qaçaq” pyesinin tərcüməsi üzərində işləyən Mehdi bəy Hacınskini digər qələm əhlinə nümunə göstərərək yazırdı ki: “Hələlik zəif tərcümələr də qəbulumuzdur. Vaxt və zamanın xırda qüsurları aradan qaldıracağına şübhə yoxdur.” (5)

Tarixi mənbələrdən aldığımız informasiyalardan bəlli olur ki, XX əsrin 30-cu illərində artıq Azərbaycan səhnəsində tərcümə əsərlərinin hazırlanması prosesində rejissorlar böyük təcrübəyə malik olublar. Elə bu mənada 1929-cu ildə yaranmış Bakı Uşaq Teatrının repertuarının məhz tərcümə əsərləri əsasında qurulması da təsadüfi deyildir. Bunun əsas səbəbi o idi ki, səhnəyə hazırlamaq üçün dövrlə, ictimai-sosial problemlərlə səsleşən milli uşaq dramaturgiyası hələ yaranmamışdı. Doğrudur, uşaq yazıçısı Abdulla Şaiqin uşaqlar üçün 1910-1913-cü illər arasında yazdığı bir neçə səhnə əsəri var idi. Amma, bu əsərlərdəki mövzu və ideyaların yeni qurulmuş sovet dövlətinin ideologiyasına cavab vermədiyini nəzərə alan rejissorlar həmin pyesləri repertuara daxil etməyə cürət etmirdilər. Ona görə də, rəsmi olaraq yeni yaradılmış uşaq teatrının rus bölməsində çalışan rejissor

Q.Kornelli Azərbaycan şöbəsinin repertuar cəhətinə vəziyyətini müəyyən mənada səhmana salmaq məqsədi ilə ya özü zamanın tələbinə cavab verən yeni əsərlər yazırdı, ya da ki, ruscadan tərcümələr və təbdillər edirdi.

Bu vəziyyət bir neçə il beləcə davam edir. İlk vaxtlarda mövcud proses məqbul vəziyyət kimi qəbul edilsə də, zaman keçdikcə işin əsl rəngi görünməyə başlayırdı. Tərcümələrin səthi və milli-mənəvi xüsusiyyətlərə uyğun gəlməməsi diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycan xalqının dil, din və milli-mənəvi adət və ənənələrindən bixəbər olan Kornelli özünün səthi tərcümələri ilə Bakı Uşaq Teatrının Azərbaycan bölməsinin repertuarını zənginlədirmək imkanlarından uzaq idi. Məsələnin mahiyyətini doğru anlayan teatr ictimaiyyəti repertuar məsələsini doğru istiqamətə yönəltmək və problemi kökündən həll etmək üçün milli dramaturqlarla yaradıcılıq əlaqələri yaratmağa başladılar. Eyni zamandatərcümələri də səhnə təcrübəsi olan aktyorlar və dramaturqlar edirdilər. Bu məsələni dərk edən rəhbərlik yerli teatr fədailərinin dəstəyi ilə Uşaq Teatrının ideya-estetik təsirini artırmaq, hazırlanan tamaşaların daha təbii təsir bağışlamasını təmin etmək üçün səylərini artırmalı olmuşdular. Çox keçmədi ki, onlarla maraqlı tərcümələr edilib repertuara daxil edildi. Bunlardan: “Beş illiyi 2 il yarıma” (Müəllif-Y.Çaplıqın, tərcüməçi - Ə.Tahir), “Bazar davası” (A.Yaltseva, tərcüməçi -F.Axundov), “Kapitan Qrantın uşaqları” (Jül Vern, tərcüməçi-M.Mərdanov), “SeryojaStreltsov” (V.Lyubimova, tərcüməçi-M.Mərdanov), “Əmirin əsirləri” (L.Makaryev, tərcüməçi-M.Haşimov), “Balda” (A.S.Puşkin, tərcüməçi-M.Mərdanov), “Sənin evin” (V.S.Lyubimova, tərcüməçi-M.Haşimov), “Xüsusi tapşırıq” (S.Mixalkov, tərcüməçi -Y.Əzimzadə və M.S.Allahverdiyev), “Ağbəniz” (V.Lyubimova, tərcüməçi - M.S.Allahverdiyev), “Yaşıl sandıqca” (İ.Vasilenko, tərcüməçi - A.Şaiq), “Skapenin kələri” (J.B.Molyer, tərcüməçi - M.Mərdanov), “Qastello” (İ.Ştok, tərcüməçi -M.Məmmədov), “Qoğal evi” (M.Steqlik, tərcüməçi - A.O.Rzayev), “Pavlik Morozov” (V.Qubarev, tərcüməçi - M.S.Allahverdiyev), “İki Veronali” (U.Şekspir, tərcüməçi - T.Əyyubov) və digər onlarla əsərləri tərcümə edib tamaşaya hazırladılar ki, bu da sırf 1906-1920-ci illərdə Milli Dram Teatrında olduğu kimi, Bakı Uşaq Teatrının inkişafına, aktyor və rejissor kadrlarının təkmilləşməsinə, teatrın ideya, janr və bədii-estetik cəhətdən daha da yetkinləşməsinə, ən əsası isə, yeni milli uşaq pyeslərinin yaranması üçün münasib ideya-bədii mühitin yaranması işinə şərait yaranmış oldu. Artıq başqa xalqların dramaturgiyasından edilmiş tərcümələri öz milli kadrlarımız tərcümə etdikləri üçün mütləq olaraq bədii materialın milli mentalitetə və milli-mənəvi dəyərlərə müvafiq olduğunu ilk planda nəzərə alırdılar. Ona görə də, yeni edilmiş tərcümə əsərlərinin əsasında hazırlanmış bütün tamaşalar balacalar və yeniyetmələr tərəfindən maraqla qarşılanırdı. Həmin tamaşaların qəhrəmanlarının hal və hərəkətlərində, düşüncə və maraq tərzində olan eynilik demək olar ki, tərcümə əsərlərinin qəhrəmanlarının milli səhnəmizin ideya-estetik prinsiplərinə tam mənada adaptə edilməsi üçün imkan yaratmışdı..

Məsələ burasında idi ki, sovet dönmində teatrın əsas iş prinsipində sosializm-realizmi ideologiyasına xidmət məsələsi əsas mövqedə dayanırdı. Bununla belə, teatrın kollektivi hər bir tərcümə əsərinə xüsusi ehtiyatla yanaşmağı bacarır, hazırlanan tamaşalarda ideyanı milli-mənəvi dəyərlər müstəvisinə

yönəldərək, kiçik tamaşaçıların bədii-estetik zövqlərinin, intellektual səviyyələrinin, əxlaq və mənəvi baxış münasibətlərinin zənginləşməsinə xidmət edirdilər. Fikirlərimizin əyani təsdiqi olaraq 70-ci illərin maraqlı tamaşalarından biri olan “Ovod” (E.L.Voyniç) pyesinin tamaşası haqqında yazılmış bir məqalədən seçdiyimiz sətirləri bu məqamda diqqətə çatdırmaq yerinə düşər. Tənqidçi Cahangir Məmmədov tamaşadan aldığı təəssüratı təsvir edərək yazmışdır: “Feodalizm dünyasının eybəcərlikləri... İstinad edilən hər şeyin boşluğu... Saf qəlblı insanların uğursuz taleyi... Nəhayət, zülmətdə işıq!.. Üsyan! Humanist ideyalar! Azadlıq, səadət və ölməzlik!.. Hüseyn Sultanovun hazırladığı “Ovod” tamaşasının estetik prinsipi budur.” (6)

Bu kiçik seçmədəki konkret cümlələrdən aydın olur ki, Əməkdar İncəsənət Xadimi Hüseyn Sultanovun quruluş verdiyi “Ovod” tamaşası öz romantik və poetik zənginliyi ilə Gənc Tamaşaçıları Teatrının tamaşaçılarına qəhrəman Ovodun həyat və mübarizəsini nümunə göstərməklə bərabər, həm də, onlarda yalana, riyakarlığa və azadlıq düşmənlərinə qarşı dərin nifrət hisslərini də alovlandırmışdır.

Gənc Tamaşaçıları Teatrının səhnəsində hazırlanan tərcümə əsərlərinin ideyasına 1960-1980-ci illərdə daha çox diqqətlə yanaşılmış, həmin səhnə əsərlərinin personajlarının xarakterlərinin milli-mənəvi dəyərlərimizə müvafiq şəkildə səhnə həlli tapması üçün böyük səy göstərilmişdir. Məsələn, tarixi mənbələrdən aydın olur ki, uzun illər Qafqazda yaşamış və Azərbaycan xalqının mentalitetinə daha yaxından bələd olmuş rejissor A.A.Tuqanov GTT-nin səhnəsində quruluş verdiyi “Müfəttiş” (N.Qoqol) komediyasının tamaşasında pyesin bəzi yerlərini ixtisar edibmiş. Yəni, rejissor pyesi səhnəyə hazırlayarkən, uşaqların psixologiyasına mənfi təsir göstərə biləcək bəzi gərəksiz hesab etdiyi (ikinci səhnədə ana və qızın ədəbsiz sözlərini və hərəkətlərini) eybəcər və ləyaqətsiz söz və hərəkətləri olan parçaları bədii materialdan ixtisar edibmiş. Belə “gərəkli ixtisarlara” həmişə Azərbaycan səhnəsində rast gəlmək olurdu ki, bu da, tərcümə edilən pyeslərin personajlarının xarakterlərinin milli səhnədə daha doğru açılmasına, hadisələrin dinamik, inandırıcı və təbii olmasına hesablanırdı. Bütün busöylədiyimiz fikirlərin əsasında isə təbii ki, tərcümə əsərlərinin personajlarının milli səhnəmizə doğru adəpə edilməsi məsələsi dayanırdı.

Ümumiyyətlə, GTT-nin səhnəsində tərcümə əsərləri əsasında hazırlanan tamaşaların personajlarının xarakterlərini, səhnədəki hal və hərəkətlərini tamaşaçıların bədii və estetik zövqünə uyğunlaşdırmağa çalışan rejissorların quruluş verdikləri tamaşalar həmişə maraqlı olub və uzun zaman repertuarda qalması ilə yadda qalıb. Böyük sənət ənənələri olan Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı yarandığı ilk gündən özünün repertuarını tərcümə edilmiş səhnə əsərləri üzərində qurmaqla, böyük təcrübələri və maraqlı ənənələri olan bir tərbiyə ocağı olaraq bu gün də, özünün yaradıcılıq prinsiplərindən uzaq düşməmişdir. Teatrın rejissor və aktyorları yerli dramaturqların yazdıqları pyesləri necə həvəs və ehtirasla ifa edirlərsə, tərcümə əsərlərini də xüsusi həvəs və həssaslıqla ifa edərək, müasir problemlərə cavab verən maraqlı və təsirli tamaşalar hazırlamaqdadırlar. Son illərdə hazırlanan “Fırtınadan doğulmuşlar” (Ş.Tot), “Fudzi dağında qonaqlıq” (Ç.Aytmatov), “Ezop” (V.Fiqareydo), “Zorro” (Xalq nağılı əsasında səhnələşdirmə-Loğman Kərimov), “İfritənin kələyi” (Y.Şvarts), “Albalı

bağı”(A.P.Çexov), “Oliver Tvistin macəraları” (Ç.Dikkens), “Romeo və Cülyetta” (U.Şekspir), “Qoca Kulon” (Vişkek), “Ağ ölüm”(V.Siqarev), “III Riçard”(U.Şekspir), “Çirkin ördək balası”(H.X.Anderson), “İstədiyim kimi yaşamışam” (V.Laysın), “Hörümçək adam” (Sten-Li) və digər tərcümə əsərləri özlərinin mövzu, janr və üslub müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, Gənc Tamaşaçılar Teatrının bacarıqlı rejissorlarının maraqlı quruluşlarında uğurla hazırlanaraq, uşaq və gənclərə təqdim edilmişdir. Bu tamaşaların qəhrəmanları öz xarakterləri, həyata baxışları, istək və estetik zövqlərinə görə müasirlərinin, gənc tamaşaçıların arzu və xəyallarına cavab verdiyi üçün bəyənilmiş və maraqla qarşılanmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Məsməxanım Qubadova. Azərbaycan teatrında romantizm. Bakı: “Mars-Print”, 2002, səh. 30.
2. Eynəli Sultanov. “Tiflisskiy listok” qəzeti, 1910-cu il, 20 fevral, 25-ci sayı.
3. Hüseyn Ərəblinski. «Kaspi» qəzeti, 6 mart 1910-cu il.
4. Vidadi Qafarlı. Azərbaycan teatrının janr poetikası. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2012, səh.66
5. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, səh. 213
6. Cahangir Məmmədov. Azadlıq qurbanı // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1970-ci il, 21 noyabr, səh.11

Улькер Мамедли

Проблема национально-культурной адаптации произведений, переведенных с иностранных языков на азербайджанский язык Резюме

В статье исследуется проблема национально-культурной адаптации произведений, переведенных с иностранных языков на азербайджанский язык. А именно рассматриваются особенности адаптации зарубежных драматургических персонажей национальному мышлению, обычаям и обрядам, ментальным ценностям. Автор делает выводы на анализе спектаклей, поставленных на сцене Азербайджанского Государственного Театра Юного Зрителя.

Ключевые слова: театр, менталитет, адаптация, характер, перевод, режиссор, классика, репертуар, мировоззрение.

Ulker Mammadli

The problem of adaptation of the works` characters translated into the Azerbaijani language Summary

The article studies the problem of adaptation of characters in the works that have been translated into the Azerbaijani language. And it discusses the features of

adaptation of foreign **dramatic characters** to national thinking, customs, rituals, mental values in the performances, **staged** on the stage of the Azerbaijan State Theatre of the Young Spectator.

Keywords: theatre, mentality, adaptation, character, translation, regissor, classic, repertoire, world.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2018 Məqalənin təkrar

işlənməyə göndərilmə tarixi: 22.02. 2018Məqalənin çapa qəbul olunma

tarixi: 14.03.2018

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: professor MəryamƏlizadə
ADMİU-nun Elmi Şurasının 06 iyul 2018-ci il, 09 sayılı qərarı ilə çap olunur